

1

Τι είναι η Σημειωτική;

Μπορούμε λοιπόν να φανταστούμε μια επιστήμη που θα μελετά τη ζωή των σημείων μέσα στην κοινωνική ζωή. Θα αποτελούσε τμήμα της κοινωνικής ψυχολογίας και συνεπώς της γενικής ψυχολογίας. Θα την ονομάσουμε σημειολογία (από το ελληνικό «σημείον»). Θα μας διδάξει σε τι συνίστανται τα σημεία και ποιοι νόμοι τα διέπουν.

Φερντινάντ ντε Σωσσύρ (1857-1913)

Εισαγωγικά σχόλια

Σημειωτική είναι η επιστήμη η οποία επιχειρεί να απαντήσει στο ακόλουθο ερώτημα: Τι σημαίνει το X ; Το X μπορεί να είναι οτιδήποτε, από μια μόνο λέξη ή ένα νεύμα έως μια ολόκληρη μουσική σύνθεση ή μια ταινία. Το «μέγεθος» του X μπορεί να ποικίλει, αλλά η κύρια φύση της έρευνας όχι. Εάν αναπαραστήσουμε το νόημα (ή τα νοήματα) που κωδικοποιεί το X με το γράμμα Ψ , τότε το βασικό καθήκον της σημειωτικής ανάλυσης μπορεί ουσιαστικά να περιοριστεί στο να καθορίσει τη φύση της σχέσης $X=\Psi$. Ας πάρουμε, ως πρώτο παράδειγμα, τη σημασία του κόκκινου. Σε αυτήν την περίπτωση το X συνιστά έναν ελληνικό όρο για το χρώμα. Όπως θα δούμε όμως δεν υπάρχει μια μόνο απάντηση για το τι σημαίνει. Σε ένα βασικό επίπεδο, φυσικά, αναφέρεται σε ένα πρωτογενές χρώμα, το οποίο βρίσκεται στο κατώτερο άκρο του ορατού φάσματος. Ωστόσο, αυτό το ίδιο χρώμα μπορεί να έχει ένα πλήθος άλλων νοημάτων. Ας δούμε μερικά από αυτά:

- Εάν εμφανίζεται ως σήμα κυκλοφορίας, σημαίνει «στοπ» για οποιονδήποτε/οποιαδήποτε το αντικρίζει σε μια διασταύρωση.
- Εάν το φέρει κάποιος/α σαν περιβραχιόνιο σε μια πολιτική συγκέντρωση, τότε αντιλαμβανόμαστε τον/την κομιστή ως ένα άτομο που ενστερνίζεται ένα συγκεκριμένο είδος πολιτικής ιδεολογίας, συχνά χαρακτηρισμένης ως «αριστερής» ή «ριζοσπαστικής».

- Εάν είναι το χρώμα της σημαίας που χρησιμοποιείται σε ένα εργοτάξιο τότε είναι σημάδι «κινδύνου».
- Εάν χρησιμοποιείται σε μια έκφραση όπως το «έγινε κόκκινος», τότε αποτελεί σχήμα λόγου που επιτρέπει στους ανθρώπους να αναφερθούν σε συνηθισμένες καταστάσεις, χωρίς να τις κατονομάζουν με ακρίβεια.

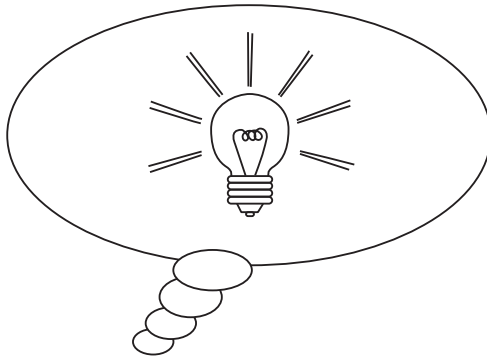
Συμπερασματικά, το *κόκκινο* αποτελεί παράδειγμα ενός σημείου. Είναι κάτι που σημαίνει κάτι άλλο, *X* (ένα χρώμα) για *Ψ* (ένα σήμα κυκλοφορίας, μια πολιτική ιδεολογία κ.ά.). Η περιγραφή και η έρευνα της φύσης της σχέσης $X=Ψ$ συνιστά εν συντομία το αντικείμενο της σημειωτικής. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους αποτελεί η αξιοσημείωτη ικανότητά του να απεικονίζει τον κόσμο με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή να χρησιμοποιεί τα *X*, όπως χρώματα, εικόνες, φωνητικούς ήχους, χειρονομίες, και τη βούληση να αναφέρεται σε πράγματα. Αυτή του η ικανότητα αποτελεί και τον λόγο που, με την πάροδο του χρόνου, το ανθρώπινο είδος καθορίστηκε όχι μέσω της φυσικής επιλογής αλλά μέσω «της ιστορίας», δηλαδή από τα συσσωρευμένα νοήματα τα οποία οι προηγούμενες γενιές συνέλαβαν, διατήρησαν και μας κληροδότησαν με τη μορφή σημείων. Σε αντίθεση με τη φύση, ο πολιτισμός είναι παντού «γεμάτος νοήματα». Αυτό συνιστά το αποτέλεσμα μιας εγγενούς ανάγκης για αναζήτηση νοήματος στην ύπαρξη.

Από τα μέσα του εικοστού αιώνα, η σημειωτική αναπτύχθηκε σε ένα πραγματικά τεράστιο πεδίο μελέτης, συμπεριλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, νεύματα, γλώσσες, μορφές τέχνης, μύθους, αφηγήσεις, τελετές, τέχνηρα, τη γλώσσα του σώματος, τον ρητορικό Λόγο (discourse), την οπτική επικοινωνία και την οπτική επαφή, τα μέσα επικοινωνίας και τη διαφήμιση, την ένδυση, την κουζίνα – με μια φράση οτιδήποτε χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο, επισημαμένο από τον ίδιο ή και δανεισμένο, για την παράγωγη νοήματος. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα σκιαγραφήσουμε μιας γενική εικόνα του τι είναι σημειωτική και τι φιλοδοξεί να κάνει, εισάγοντας, παράλληλα, τις θεμελιώδεις έννοιες και τις αρχές της.

Σημεία

Σημείο είναι οτιδήποτε –ένα χρώμα, ένα νεύμα, το κλείσιμο του ματιού, ένα αντικείμενο, μια μαθηματική εξίσωση κ.λπ.– που σημαίνει κάτι άλλο από αυτό που είναι. Η λέξη *κόκκινο*, όπως είδαμε, δικαιούται να λέγεται σημείο διότι δεν αντιπροσωπεύει τους ήχους *κ-ο-κκ-ι-ν-ο* από τους οποίους αποτελείται, αλλά αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο χρώμα καθώς και άλλα πράγματα.

Στην πραγματικότητα ο όρος *σημειωτική* επινοήθηκε από τον Ιπποκράτη (460-377 π.Χ.), τον ιδρυτή της δυτικής ιατρικής επιστήμης, ως μια επιστήμη των συμπτωμάτων. Το σύμπτωμα, ισχυρίστηκε ο Ιπποκράτης, αποτελούσε ένα *σημείο*. Η ιατρική διάγνωση μελετά *ποιο* σύμπτωμα αντιπροσωπεύει, *πώς* εκδηλώνεται σωματικά, και *γιατί* είναι ενδεικτικό συγκεκριμένων ασθενειών. Αν και πλέον, σήμερα, ο σκοπός της σημειωτικής είναι να μελετήσει κάτι πολύ διαφορετικό (ένα σημείο όπως το *κόκκινο*), εντούτοις έχει διατηρήσει την ίδια βασική μέθοδο έρευνας. Δείτε, για παράδειγμα, το παρακάτω σχήμα:

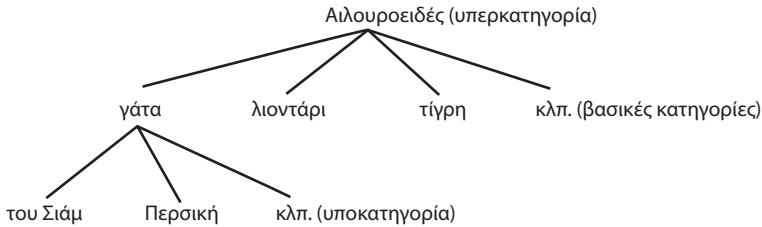

Τι εννοεί; Η απάντηση είναι μια «λαμπρή ιδέα». Πώς παρουσιάζει αυτό το νόημα; Το κάνει δείχνοντας μια λάμπα μέσα σε μια φούσκα. Γιατί είναι αυτό ενδεικτικό αυτού του νοήματος; Για να απαντήσουμε σ' αυτήν την ερώτηση, οφείλουμε να αναζητήσουμε τις πολιτισμικές ρίζες πίσω από κάθε συστατικό στοιχείο του σημείου. Η χρήση του φωτός στο σημείο συνάδει με τη γενική πρόσληψη του φωτός, στον πολιτισμό μας, ως ανάλογο της διάνοιας και της νοημοσύνης. Αυτό, για παράδειγμα, είναι εμφανές σε εκφράσεις όπως «είναι φωτισμένος», «ρίχνουμε φως σε κάτι» κ.ά. Η χρήση μιας «φούσκας» που περικλείει τη λάμπα (την πηγή του φωτός) προέρχεται από την παράδοση των κόμικς, στα οποία τα λόγια και οι σκέψεις τοποθετούνται μέσα σε φούσκες. Αυτό το απλό παράδειγμα περικλείει την ουσία της σημειωτικής μεθόδου στο σύνολό της. Η ίδια τριάδα ερωτήσεων χρησιμοποιείται για να κατανοήσουμε τα πάντα, από ένα απλό οπτικό σχήμα (όπως το προηγούμενο) έως μια σύνθετη αφήγηση ή μια επιστημονική θεωρία.

Το πράγμα στο οποίο αναφέρεται ένα σημείο λέγεται *αναφερόμενο*. Υπάρχουν δυο είδη αναφερομένων: (1) ένα συγκεκριμένο αναφερόμενο, όπως το ζώο που προσδιορίζεται από την λέξη γάτα, και (2) ένα αφηρημένο αναφερόμενο, όπως η έννοια της «λαμπρής ιδέας», η οποία αναπαρίσταται με την λάμπα στο παραπάνω σχήμα. Το πρώτο συνιστά κάτι υπαρκτό στον πραγματικό κόσμο το οποίο μπορούμε να δείξουμε. Για παράδειγμα, μπορούμε να υποδείξουμε μια «γάτα» απλώς δείχνοντας μια. Το δεύτερο είναι φανταστικό και δεν μπορούμε να το υποδείξουμε απλά δείχνοντας το – πώς θα δείχναμε μια «λαμπρή ιδέα» μέσα στον εγκέφαλο; Τα σημεία μάς επιτρέπουν να αναφερόμαστε σε πράγματα και ιδέες, ακόμη και αν αυτά δεν έχουν φυσική παρουσία ώστε να τα αντιλαμβάνονται οι αισθήσεις μας. Όταν λέμε ή ακούμε την λέξη γάτα, έρχεται αμέσως στο μυαλό μας η εικόνα του συγκεκριμένου ζώου, ακόμα και όταν το πραγματικό αυτό ζώο δεν είναι κοντά μας, ώστε να το αντιληφτούμε με τις αισθήσεις μας.

Η ίδια η εικόνα λέγεται *έννοια* (concept). Υπάρχουν τρεις τύποι εννοιών. Ας δούμε ξανά τη λέξη γάτα. Εάν σας ρωτούσαν τι είδος ζώου αποτελεί, θα μπορούσατε να απαντήσετε ότι είναι ένα είδος *αιλουροειδούς*, όπως το *λιοντάρι* ή η *τίγρη*. Εάν σας ζητούσαν να προσδιορίσετε τη ράτσα της γάτας θα μπορούσατε να πείτε ότι είναι μια *γάτα του Σιάμ* ή μια *Περσική γάτα*. Η λέξη *αιλουροειδής* αναφέρεται σε ό,τι είναι σήμερα γνωστό στην ψυχολογία ως *υπερκατηγορία* (superordinate

concert). Αυτή η έννοια έχει μια γενική ταξινομική λειτουργία. Αντίθετα, η λέξη γάτα κωδικοποιεί μια *βασική* ή *πρωτοτυπική* έννοια. Οι γάτες, τα λιοντάρια και οι τίγρεις αποτελούν παραδείγματα βασικών (αιλουροειδών) εννοιών. Τέλος, οι λέξεις γάτα του Σιάμ κωδικοποιούν την *υποκατηγορία*. Η σχέση των τριών ειδών εννοιών μπορεί να αποδοθεί ως εξής:

Αφού καθοριστεί το είδος της έννοιας που αποδίδεται από ένα σημείο, έπειτα οι σημειωτιστές μπορούν να επικεντρωθούν στην ίδια την έννοια, επιχειρώντας να ανακαλύψουν τι συνεπάγεται πολιτισμικά και προσωπικά. Στον πολιτισμό μας, η γάτα, ως έννοια, συνιστά ένα ζώο το οποίο έχουμε εξημερώσει, για να μας κρατά συντροφιά στο σπίτι μας. Όμως, αντίθετα, σε άλλους πολιτισμούς μπορεί να συνεπάγεται βρώσιμο κρέας, ιερό ή πτωματοφάγο ζώο κ.ά.

Από την προηγούμενη συζήτηση γίνεται εμφανές ότι σε ένα σημείο υπάρχουν τρεις διαστάσεις: (1) μια φυσική, όπως η ακολουθία των ήχων γ-α-τ-α, η οποία συνεπάγεται (2) μια έννοια («ένα είδος αιλουροειδούς»), στην οποία (3) έχει αποδοθεί μια πολιτισμικά εξαρτώμενη μορφή («συντροφιά για το σπίτι», «ένα ιερό ζώο», κ.λπ.). Το σημείο μπορεί τώρα να οριστεί ακριβέστερα, ως *κάτι που υποκαθιστά κάτι άλλο σε κάποιον από κάποιες απόψεις ή ως προς κάποιες ιδιότητες*.

Παρεμπιπτόντως, η λέξη *sign* (σημείο) εισήχθη πολύ αργότερα στην αγγλική γλώσσα. Πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε το δέκατο τρίτο αιώνα, και αρχικά αναφερόταν σε ένα νεύμα ή μια κίνηση, ενώ μέχρι το τέλος του αιώνα σήμαινε είτε το σημείο του σταυρού ή μια μορφή σε ένα λάβαρο ή μια ασπίδα. Ήδη από το 1390 οι Άγγλοι έμποροι όφειλαν να τοποθετούν στις εγκαταστάσεις τους «σημεία». Μέχρι τον 16^ο αιώνα σε ολόκληρη την Ευρώπη καθιερώθηκε η παράδοση τοποθέτησης ενός σημείου πάνω από την πόρτα κάθε σπιτιού με το όνομα του ιδιοκτήτη. Τέτοια «σημεία τοποθεσίας» θεωρούνται πλέον κοινά.

Ιστορική σκιαγράφηση

Όπως αναφέρθηκε, στην πρώτη του χρήση ο όρος *σημειωτική* σήμαινε ουσιαστικά ιατρική διάγνωση. Ο όρος δεν χρησιμοποιήθηκε, από όσο γνωρίζω, στη μελέτη της σχέσης μεταξύ ανθρώπινων συμβόλων και πραγματικότητας. Ήταν ο Πλάτωνας (428-347 π.Χ.) ο οποίος απέρριψε έμμεσα μια τέτοια μελέτη, υποστηρίζοντας ότι οι ανθρώπινες μορφές ήταν παραπλανητικά πράγματα τα οποία δεν ανταποκρίνονταν άμεσα στην πραγματικότητα, αλλά αποτελούσαν την εξιδανικευσή της. Για να καταλάβετε τι εννοούσε ο Πλάτωνας, σκεφτείτε το γεωμετρικό

σχήμα που λέγεται κύκλος. Οι κύκλοι δεν υπάρχουν πραγματικά στη φύση. Αποτελούν ανθρώπινη κατασκευή. Όταν οι γεωμέτρεις ορίζουν τον κύκλο ως μια σειρά σημείων που απέχουν εξίσου από ένα δεδομένο σημείο (το οποίο ονομάζεται κέντρο), αναφέρονται σε μια εξιδανικευμένη μορφή. Δεν αναφέρονται σε πραγματικά φυσικά σημεία. Αντικείμενα που υπάρχουν στον φυσικό κόσμο λέγονται «κύκλοι» στον βαθμό που μοιάζουν ή προσεγγίζουν τη γεωμετρική αυτή μορφή. Έτσι, η έννοια που κωδικοποιεί η λέξη *κύκλος* είναι αδύνατον να συναχθεί άμεσα από τη φύση. Ο λαμπρός μαθητής του Πλάτωνα Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.), καθώς δεν είχε πεισθεί από την προσέγγιση του δάσκαλου του, ανέλαβε ο ίδιος να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ μορφών και πραγματικότητας. Επισήμανε, για παράδειγμα, ότι οι λέξεις πράγματι αναφέρονται σε πραγματικά πράγματα, επιτρέποντάς μας, την ίδια στιγμή, να κατατάσσουμε τον κόσμο μας σε κατηγορίες – π.χ. φυτά, ζώα, αντικείμενα κ.ά.

Η πρώτη πραγματική θεωρία των σημείων οφείλεται στον Άγιο Αυγουστίνο (354-430 μ.Χ.) ο οποίος, ωστόσο, δεν χρησιμοποίησε τον όρο *σημειωτική* για να την προσδιορίσει. Όρισε ως *φυσικό σημείο* αυτό που υπάρχει κυριολεκτικά στη φύση. Τα σωματικά συμπτώματα, το θρόισμα των φύλλων, το χρώμα των φυτών κ.λπ. συνιστούν όλα φυσικά σημεία, όπως και τα σήματα τα όποια εκπέμπουν τα ζώα, αντιδρώντας σε φυσικές και συναισθηματικές καταστάσεις. Διαχώρισε αυτού του είδους τα σημεία από τα *συμβατικά σημεία*, τα όποια αποτελούν σημεία κατασκευασμένα από τον άνθρωπο. Οι λέξεις, τα νεύματα και τα σύμβολα αποτελούν όλα παραδείγματα συμβατικών σημείων. Στη σύγχρονη σημειωτική θεωρία, αυτά έχουν διαχωριστεί σε *λεκτικά και μη-λεκτικά* – οι λέξεις και άλλες γλωσσικές δομές (εκφράσεις, φράσεις κ.λπ.) αποτελούν παραδείγματα *λεκτικών σημείων* – οι ζωγραφικές και τα νεύματα αποτελούν παραδείγματα *μη λεκτικών σημείων*. Όπως τόνισε ο Άγιος Αυγουστίνος, τα συμβατικά σημεία υπηρετούν μια θεμελιώδη ψυχολογική ανάγκη – επιτρέπουν στους ανθρώπους να κωδικοποιούν, και με αυτόν τον τρόπο να θυμούνται τον κόσμο. Κάνουν τη σκέψη και την αναγνώριση εύκολη και συνηθισμένη. Τέλος, ο Άγιος Αυγουστίνος όρισε τα *ιερά σημεία*, όπως τα θαύματα, ως σημεία τα όποια περιέχουν θεϊκά μηνύματα. Αυτά, μπορούν να γίνουν κατανοητά μόνο μέσω της πίστης. Τόνισε επίσης ότι ολόκληρη η διαδικασία της κατανόησης του νοήματος των σημείων βασίζεται, σε ένα μέρος της, σε κοινωνικές συμβάσεις και σε ένα άλλο στις ατομικές μας αντιδράσεις σε αυτές τις συμβάσεις. Αυτή η ιδέα ήταν συμβατή με την ερμηνευτική παράδοση που είχε ήδη καθιερωθεί από τον Κλήμη τον Αλεξανδρινό (150 (;)-215 (;) μ.Χ.), έλληνα θεολόγο και από τους πρώτους Πατέρες της Εκκλησίας. Η *Ερμηνευτική* ήταν (και παραμένει) η μελέτη κειμένων η οποία λαμβάνει υπόψη τα γλωσσικά χαρακτηριστικά τους και τα ιστορικά πλαίσια εντός των οποίων τα κείμενα αυτά έχουν γραφτεί.

Οι απόψεις του Αγίου Αυγουστίνου παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό άγνωστες έως τον 11^ο αιώνα, όταν επανήλθε το ενδιαφέρον για τα ανθρώπινα σημεία, μέσω λόγων αράβων ταξιδευτών, οι οποίοι μετέφρασαν τα έργα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, και άλλων ελλήνων στοχαστών. Αποτέλεσμα αυτού ήταν το ρεύμα γνωστό ως *Σχολαστικισμός*. Έχοντας τον Αριστοτέλη ως πηγή έμπνευσης οι *σχολαστικιστές* διαβεβαίωσαν ότι τα σημεία συλλαμβάνουν αλήθειες, δεν τις κατα-

σκευάζουν. Ωστόσο, εντός αυτού του ρεύματος, υπήρχαν ορισμένοι —οι λεγόμενοι *νομιναλιστές*— οι όποιοι υποστήριζαν ότι η «αλήθεια» αποτελεί υποκειμενικό ζήτημα και ότι τα σημεία, στην καλύτερη περίπτωση, συλλαμβάνουν απατηλές και ιδιαίτερα μεταβλητές ανθρώπινες εκδοχές της. Ο Ιωάννης Ντάνς ο Σκώτος (1266-1308) και ο Γουίλιαμ του Όκκαμ (1285-1349), για παράδειγμα, τόνισαν ότι τα σημεία αναφέρονται απλώς σε άλλα σημεία παρά σε πραγματικότητες. Ωστόσο, ο μεγάλος θεολόγος Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης (1225-1274) ανταπάντησε ότι τα σημεία αναφέρονται σε πραγματικότητες, αφού προήλθαν από εντυπώσεις των αισθήσεων. Αλλά, όπως και ο Άγιος Αυγουστίνος, διαβεβαίωσε ότι τα ιερά σημεία αποκαλύπτουν αλήθειες πέραν της ορθολογικής κατανόησης, και συνεπώς οφείλουν να γίνουν αποδεκτά μέσω της πίστης.

Η επίσημη μελέτη των σημείων εισήχθη στη φιλοσοφία (εξ όσων γνωρίζω) σχεδόν τέσσερις αιώνες αργότερα, από τον βρετανό φιλόσοφο Τζον Λοκ (1632-1704) με το δοκίμιό του για την Ανθρώπινη Νόηση, *Essay Concerning Human Understanding* (1690). Ο Λοκ προσδοκούσε ότι το έργο του θα επέτρεπε στους φιλοσόφους να μελετήσουν, με πολύ περισσότερη ακρίβεια, τη σχέση ανάμεσα στις έννοιες και την πραγματικότητα. Αλλά η προσδοκία του Λοκ από τη φιλοσοφία δεν εκπληρώθηκε μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν οι ιδέες του ελβετού γλωσσολόγου Φερντινάντ ντε Σωσσύρ (1857-1913) και του αμερικανού φιλοσόφου Τσαρλς Σάντερς Πιρς (1839-1914) έγιναν η βάση πάνω στην οποία κατασκευάστηκε σταδιακά τον 20^ο αιώνα ένα αυτόνομο πεδίο έρευνας. Στο έργο του *Cours de linguistique generale* (1916) [στα ελληνικά *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*], ένα εγχειρίδιο το οποίο «συναρμολογήθηκε» μετά τον θάνατό του από δυο πρώην πανεπιστημιακούς μαθητές του, ο Σωσσύρ —για να ορίσει το συγκεκριμένο πεδίο— χρησιμοποίησε τον όρο *σημειολογία*, τον οποίο επινόησε σε προφανή αναλογία με άλλους επιστημονικούς όρους που λήγουν σε *-λογία* όπως *ψυχολογία*, *βιολογία*, *ανθρωπολογία*, (από τη λέξη «λόγος»). Ο όρος αυτός του Σωσσύρ πρόδωσε την πίστη στην υπέροχη της γλώσσας μεταξύ των άλλων συστημάτων σημείων. Με τα λόγια του ίδιου:

Η γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων, το οποίο εκφράζει ιδέες, και έτσι μπορεί να συγκριθεί με τη γραφή, με το αλφάβητο των κωφάλαλων, με τις συμβολικές τελετές, με τις εθιμοτυπικές εκδηλώσεις, με τα στρατιωτικά σήματα, κ.λπ. Απλώς είναι το πιο σημαντικό απ' αυτά τα συστήματα (Σωσσύρ 1916: 16).

Σήμερα, προτιμάται ο όρος *σημειωτική* και είναι αυτός που θα χρησιμοποιηθεί σε ολόκληρο το κείμενο. Αυτή η προτίμηση συνδέεται πιθανότατα με την ισχυρή επιρροή του Τσαρλς Πιρς στη σύγχρονη θεωρία και πρακτική. Ο Πιρς επανεισήγαγε τον όρο του Λοκ, θεωρώντας ότι διατηρεί μια συνέπεια με προηγούμενες παραδόσεις. Έχω την αίσθηση ότι όσοι προτιμούν τον όρο *σημειολογία* εντοπίζουν στον κλάδο μεθοδολογική αναλογία με άλλες επιστήμες όπως την ψυχολογία, ενώ όσοι χρησιμοποιούν τον όρο *σημειωτική* τον αντιλαμβάνονται ως μια περισσότερο φιλοσοφική προσέγγιση έρευνας. Άποψή μου είναι ότι αποτελούν συμπληρωματικές προοπτικές, οι οποίες μπορούν εύκολα να ενσωματωθούν στη